

ISTORIJSKO-UMETNIČKI ČASOPIS

AR+ UM

ISSN 2406-324X

BROJ 7-8
DECEMBAR 2018.



SLIKA SA NASLOVNE STRANE

Mira Sandić, Hor, 1974.

Fotografija: Boban Gledović

ARTUM

ISTORIJSKO-UMETNIČKI ČASOPIS, 7-8. BROJ
IZLAZI DVA PUTA GODIŠNJE
ISSN 2406-324X



IZDAVAČ
ODELJENJE ZA ISTORIJU UMETNOSTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
DR VLADANA PUTNIK PRICA

REDAKCIJA
DR MILAN POPADIĆ
DR OLGA ŠPEHAR
DR BRANKA VRANEŠEVIĆ
DR JASMINA S. ĆIRIĆ
MA VUK DAUTOVIĆ
MA TAMARA BILJMAN
IVONA ILIĆ

DIZAJN I PRELOM
ANĐELA VITOROVIĆ I IVONA ILIĆ

LEKTURA
PREDRAG TRIPKOVIĆ I DEJAN VUKELIĆ (ENGLISKI)

E-POŠTA
ARTUM@F.BG.AC.RS

BEOGRAD, DECEMBAR 2018.

SADRŽAJ

Svakodnevni život i arhitektura Jevreja u Vršcu XVIII–XX veka
Amanda Dega

6

Skulpture Pionirskog grada na Košutnjaku
kao jedan disonantni fragment
Marija Stanković

32

Fotografija kao (ne)pouzdana muzejski predmet
Iva Jovanović

45

Od posmatrača do ravnopravnog učesnika:
repozicioniranje potrošača institucija kulture
Tamara Biljman

69

Upotreba baštine u medijskoj prezentaciji:
RTS-ov najavni spot „Dobro došli kući“
Katarina Stojičić

82





102

Prikaz izložbe *Srpsko umetničko nasleđe na Kosovu i Metohiji*

Aleksandar Radosavljević i Nevena Bogojević

116

Naučni simpozijum, Arhitekta Nikola Dobrović (1897-1967) - 50 godina posle, Beograd, 2017.

Rea Terzin

124

Spisak diplomiranih studenata svih nivoa od juna do decembra 2017.

130

Uputstvo za pripremu radova

SVAKODNEVNI ŽIVOT I ARHITEKTURA JEVREJA U VRŠCU XVIII–XX VEKA

MA AMANDA DEGA

arheolog, samostalni istraživač

Zajednica aškenaskih Jevreja u Vršcu je zvanično postojala od 1766. do perioda II svetskog rata kada su skoro svi izgubili živote na tragičan način. Tokom ratnog i posleratnog perioda, sinagoga i opštinska zgrada su srušene, a mnogo dokumenata, fotografija i predmeta zauvek je nestalo. Međutim, iako su preostali podaci o starim žiteljima banatskog gradića oskudni, u ovom radu učinjena je delimična rekonstrukcija života jevrejske zajednice. Najveća pažnja u ovom radu posvećena je rekonstrukciji arhitekture javnih zdanja i izgleda jevrejskog groblja. Dosadašnja nepublikovana arhivska građa i opisi pružaju više nego dragocene podatke o izgledu, rasporedu i funkcionalnosti ovih važnih zdanja i spomenika.

Ključne reči: Jevreji, Vršac, arhitektura, istorija, nadgrobnji spomenici, XVIII–XX vek

UVOD

Vršac, jedan od najstarijih banatskih gradova, nalazi se na jugoistočnom rubu Panonske nizije, u podnožju Vršačkih planina. Osnovan je još u srednjem veku. Odlika ovog grada je oduvek bila multinacionalna i multikulturalna sredina. Od davnina ove predele su nastanjivali različiti narodi: Kelti, Dačani, Sarmati, Sloveni, Mađari, a u srednjem veku u njemu su živeli Srbi i Turci. Nakon oslobođenja od Turaka u ove krajeve se postepeno doseljavaju Rumuni, Nemci, Španci, Francuzi, i sa ovim grupama kolonista dolaze i aškenaski Jevreji. U periodu pre zvaničnog pomena postojanja jevrejske zajednice 1766, u Vršcu jesu živeli stanovnici jevrejskog porekla, ali prema dosadašnjim saznanjima nije postojala jevrejska

kongregacija. Tokom raznih istorijskih perioda, ova zajednica se postepeno razvijala i jačala, ali nažalost u II svetskom ratu su skoro svi stanovnici Vršca jevrejskog porekla izgubili svoje živote na tragičan način. Zbog istorijskih okolnosti tokom ratnog i posleratnog perioda, sinagoga i opštinska zgrada su srušene, a mnogo dokumenata, fotografija i predmeta zauvek je nestalo. Međutim Feliks Mileker, znameniti vršački arheolog, kustos i učitelj, pružio je detaljne podatke o zajednici vršačkih Jevreja i zahvaljujući njegovim zapisima poznato nam je kako je izgledao verski i društveni život jevrejskih građana u Vršcu. Ovaj rad ima za cilj da rekonstruiše verske aspekte i svakodnevni život pripadnika jevrejske

zajednice u Vršcu, i najveća pažnja je posvećena rekonstrukciji izgleda zgrade jevrejske opštine, sinagoge i jevrejskog groblja. Veliku zahvalnost dugujem gospođi Anici Medaković, koja je u periodu pisanja ovog rada (2012. godina) bila direktor Gradskog muzeja u Vršcu, i koja mi je omogućila da objavim, do sada, nepublikovane nacрте¹ plana zgrade jevrejske opštine i Aron Hakodeša vršačke sinagoge. Takođe sam veoma zahvalna Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu i gospođi Branki Džidić na pomoći oko prikupljanja arhivske građe o Jevrejima u Vršcu i dopuštenju objavljivanja fotografija starog jevrejskog groblja. Zahvalnost dugujem i gospodinu Aleksandru Putniku, vršačkom fotografu koji mi je ustupio fotografski materijal, gospođi Julijani Nastić koja mi je omogućila uvid u katastarski plan Vršca i naposljetku neizmernu zahvalnost dugujem Katalin Magdi zato što je sa mnom podelila svoja fragmentovana sećanja, koja su mi neizmerno pomogla u rekonstrukciji enterijera vršačke sinagoge.

ISTORIJSKE OKOLNOSTI

Za sad najraniji pomen Jevreja koji su živeli u Vršcu potiče iz XVII veka. U jednom dokumentu o prikupljanju poreza koji se nalazi u državnom trezoru turskog arhiva u Istanbulu, pominje se da je 1636.

godine Jevrejin Juda ben Mozes, koji je tada živio u Vršcu, plaćao porez koji je bio obavezan za sve nemuslimane u Otomanskom carstvu². Najstarija zajednica Jevreja u Banatu je bila u Pančevu, još od turskog doba, 1404–1734. Banat je 1716. godine oslobođen od Turaka i nakon potpisivanja Požarevačkog mira, pripojen je Austrijskoj carevini. Pokrajina je nazvana Temišvarski ili Tamiški Banat, i postojala je od 1716. do 1779. godine. U ovom periodu su u Vršcu živeli Srbi i Rumuni, koji su se pretežno bavili zemljoradnjom. Od 1717. u ove krajeve stižu grupe kolonista iz Nemačke, Francuske, Italije i Španije, prvenstveno vinogradari. Tada je pored Srpskog Vršca osnovano i nemačko naselje (prostor između današnjih ulica - Sterijine i Heroja Pinkija). S kolonistima i austrijskom armijom dolaze i aškenaski Jevreji iz austrijskih zemalja, Mađarske i Nemačke. Sefardski Jevreji su živeli na ovim prostorima još od turskog doba. Godine 1733, u katoličkim crkvenim knjigama zabeležen je jedan zanimljiv događaj. U vršačkoj katoličkoj crkvi je 23. decembra bila krštena Ana Margareter, iz Boškovića u Mađarskoj, kći Abrahama i Sare. Kumovi su bili bivši sreski administrator V. Rezeler i njegova supruga Ana Marija³. Događaj je posebno zanimljiv, jer je osoba pri krštenju dobila prezime i drugo ime, a kum joj je bio osoba na višem položaju, što je veoma neobično za vreme kad se netrpeljivost prema Jevrejima nije skrivala.

Godina	1766.	1781-1782.	1792.	1798.	1802.	1832.	1853.	1869.	1910.	1925-1930.	1939-1940.
Broj stanovnika			8402					21 095	27 370	Oko 29 000	
Jevreji (porodice)	1			9			40				
Jevreji (osoba)		119	45		52	142		576	743	600	296

Tabela 1. Broj stanovnika Vršca i broj stanovnika jevrejske pripadnosti u Vršcu, tokom različitih perioda (Милекер 1886; Милекер 2003; Фишер 1929: 227; Јеврејски историјски музеј).

Na čelu svih banatskih Jevreja je bio jevrejski knez koji se prvo birao iz sefardskih, a kasnije i aškenaskih opština, i u svemu su bili odgovorni pred Zemaljskom administracijom u Temišvaru. U Vršcu su 1766. živeli Jevreji i imali su sinagogu, međutim bakaln Moše Bernhard je jedini posedovao sopstvenu kuću u nemačkom delu grada, koju je kupio 1760.⁴ i to mu je bilo omogućeno samo zbog dozvole temišvarske Zemaljske administracije. S njim je živeo i njegov brat Markus, proizvođač rukavica, s porodicom. U Bernhardovoj kući okupljali su se, u različitim prilikama i raznim povodima, Jevreji iz varoši i iz okoline, što se pominje u izveštaju iz 1766. godine sveštenika Pavla Vuka Brankovića *Status Religionis et Ecclesiasticus Decanatus Werschezensis. Anno 1766*⁵.

Status Jevreja u Banatu je ponovo regulisan 28. decembra 1776. „Judenordnung“, koji je odobrila kraljica Marija Terezija, a između ostalog donesena je odluka da se ukine

klasifikacija na sefardske i aškenaske Jevreje. Svaka jevrejska opština je mogla da ima rabina, dva kantora, šoheta i njegovog zamenika, učitelja, notara i dva šamaša. Svaki oženjeni Jevrejin je bio dužan da plaća taksu od osam forinti i 30 krajcera, i ako kasni s plaćanjem, mogao je da bude proteran. Jevrejima je bilo dozvoljeno da žive u gradu, ali odvojeno od hrišćana, u svojoj četvrti⁶. Iznos takse je bio umanjen 1778. godine na šest forinti⁷. Te godine, kraljica Marija Terezija je Tamiški Banat pripojila Ugarskoj, tako da su za Jevreje sad važila mađarska pravila, dok su pravila donesena 1776. bila ukinuta. Za sudbinu Jevreja u ovim predelima bio je od velikog značaja zakon cara Jozefa II koji je donesen 23. septembra 1787. godine. Uspostavljen je uvidavniji odnos prema Jevrejima u monarhiji i Ugarskoj, ali on je primorao Jevreje da svoju poslovnu i javnu prepisku vode na nemačkom, latinskom i mađarskom jeziku, da svoja prezimena promene u nemačka i svoje matrikule vode na nemačkom jeziku⁸.

Jevreji su polagali nade u Ugarski sabor i 1790. su zatražili dozvolu za sticanje nepokretne imovine, kao i slobodu bavljenja zakupima i zanatima, međutim postigli su samo dozvolu da ne smeju da budu proterani iz mesta koje su nastanili početkom godine. Jakob Hajm je 1827, u ime vršačke jevrejske opštine, podneo molbu vršačkom magistratu da, kao i u svim ostalim gradovima i mestima Ugarske, oslobodi njihovog šoheta⁹ obaveze plaćanja glavarine, koji je ujedno bio učitelj i zamenik predsednika jevrejske opštine, jer iako je postavljen na više funkcija, nije imao nikakav drugi prihod, što je magistrat i odobrio¹⁰.

U toku Mađarske revolucije 1848-1849. godine Jevreji u Ugarskoj su bili na strani Mađara, iako je početku bilo pogroma i ispada protiv njih, pa je krajem jula 1849. mađarska vlada podnela Saboru predlog zakona o punoj emancipaciji Jevreja, koji, međutim, nije sproveden zbog sloma mađarskog nacionalnog pokreta. Godine 1848. dogodile su se borbe u Beloj Crkvi, gde je nemačko stanovništvo bilo uz Mađare i borilo se protiv Srba. U njima je učestvovao sin uvaženog Jevrejina iz Vršca, svilara Leopolda Hajma, kao topdžija, koji je stradao u borbi 30. avgusta¹¹. Kao posledica toga što su se Nemci, a s njima i Jevreji iz Vršca, pridružili Belocrkvanima i što su delovali protiv Srba, nastradao je nemački deo varoši 1849. godine. Opljačkane su i porušene

mnoge kuće bogatih ljudi, a među njima i imanja dva imućna Jevrejina, Špehta i već pomenutog Leopolda Hajma. Dom Leopolda Hajma je spaljen do temelja, a ostale su samo štala, rakidžinica i svilara¹².

Emancipacija od epohalnog značaja je donesena 1867, pa je 28. januara 1868. održana svetkovina, na kojoj je služio dr Mavricije Hiršfeld, nadržinier iz Tamišgrada¹³. U lokalnom listu „Vršačka kula“ je u broju od 25. januara 1868. objavljena najava svetkovine, a u broju od 1. februara objavljen je novinski izveštaj o „sjajnoj jevrejskoj svetkovini u sinagogi“. Sinagoga je bila puna naroda, prisustvovali su i mnogi Srbi, a uveče je održan banket sa zabavom.

Vršac je 1873. godine postao sedište vršačkog rabinata, u koji je spadao Vršac, vršački srez i varoš Bela Crkva. Mileker navodi da je 1886. godine jevrejska opština u Vršcu dobijala godišnju pomoć od političke opštine u iznosu od 710 forinti na godišnjem nivou¹⁴.

Krajem 1895. na snagu je stupio zakon priznavanja jevrejske vere s drugim veroispovestima u Austrougarskoj, tzv. Recepcija. Tada jevrejske opštine dobijaju epitet i verske, pored nacionalne opštine¹⁵. U vršačkim lokalnim novinama „Budućnost“¹⁶ izašao je članak o proslavi održanoj nekoliko dana ranije povodom *Recepcije* pod nazivom „Radost u Izrailju“. Tom prilikom vršački Jevreji su Recepciju proslavili svečanim bogoslužjenjem,

a na kraju je usledio „košer“ banket u gostionici braće Glikman.

Godine 1904. mnogo Jevreja je preimenovalo svoja nemačka prezimena u mađarska¹⁷. Netrpeljivost prema Jevrejima je još uvek postojala, iako je bila prikrivana. Nakon raspada Austrougarske monarhije, Jevreji su stupali u narodnu gardu slobodne Vojvodine. U novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Jevreji su bili ravnopravni građani. Zakonom, koji je donesen 2. decembra 1929, regulisani su odnosi između jevrejskih veroispovednih opština i države. Nakon atentata na kralja Aleksandra u Marselju 1934, mnogo Jevreja nije imalo sređeno državljanstvo, pa su prognani iz države. Usledile su nove uredbe o položaju Jevreja 1940. u Kraljevini SHS. Bila su im ograničena prava trgovinom prehrambenim proizvodima. Takođe, bio je ograničen broj Jevreja koji mogu da pohađaju srednje škole i fakultete¹⁸.

Kada je došlo do okupacije zemlje 1941, postepeno su im se ukidale mogućnosti zapošljavanja, školovanja i trgovanja, i kasnije su određeni u radne jedinice i logore. Nemci su okupirali Vršac 11. aprila 1941. godine u dva sata popodne. Već 12. aprila ujutro, sve jevrejske radnje bile su zatvorene i označene Davidovom zvezdom i natpisom: JUDE! Nakon toga su jevrejskim poreskim obveznicima na ime neplaćenog poreza zaplenjene

stvari i prodane na licitaciji. Jevrejima je zabranjena prodaja na nedeljnim vašarima i poseta javnim mestima, gostionicama i Gradskom parku. U popodnevnom satima 14. jula su svi Jevreji sakupljeni i evidentirani u dvorištu Gradske kuće i policije. Svi su odvedeni u Vojnu muzičku školu i 15. jula, uveče su bili transportovani u Beograd. U Topovskim šupama i Sajmištu stradalo je 327 osoba¹⁹. Nakon oslobođenja Vojvodine oktobra 1944, svi zakoni prestali su da važe. Savez jevrejskih zajednica Jugoslavije osnovan je po završetku Drugog svetskog rata kako bi koordinisao jevrejske zajednice federalne Jugoslavije, i kako bi omogućio Jevrejima pravo da emigriraju u Izrael, što se i dogodilo u brojnim slučajevima. Godine 1968. u Vršcu, koji je tada brojao 32 000 stanovnika, živelo je samo sedam Jevreja²⁰. U Vršcu je nakon rata postojala veoma mala jevrejska zajednica, koja danas više ne postoji.

VERSKI I DRUŠTVENI ŽIVOT ZAJEDNICE

Jevrejska zajednica u Vršcu je pripadala neološkom pravcu. Ova struja reformističkog judaizma javlja se krajem XIX veka u Ugarskoj. Neolozi su u svemu prihvatili Šulhan aruh, ali su u sprovođenju propisa dopuštali novine. Rabini i kantori su za vreme

bogoslužnja nosili crnu odeždu, a samo tokom praznika belu. U obredima je mogao da učestvuje hor uz pratnju orgulja. Većina neoloških Jevreja se oblačila kao i ostali stanovnici Vojvodine, dok su tradicionalnu odeću nosili samo pojedinci. U sinagogama, bima se nalazila na čelu ispred Aron Hakodeša, a ne u sredini sinagoge²¹. Vršачki Jevreji su u XIX veku pričali na jidišu i nemačkom jeziku, u XX veku su se u svakodnevnom životu koristili mađarskim i srpskim jezikom, dok su hebrejski učili samo u Talmud Tora školi²².

Poznato je nekoliko vršaćkih rabina. Jevrejski nadržabin je od 1873. godine bio dr Adolf Sidon, koji je bio nadležan za ceo vršaćki srez. Njegova titula je glasila „rav amahoz“. Rođen je 5. januara 1843. u Nadašu u Mađarskoj. Kao dečak pohađao je ješivu u svom rodnom gradu kod svog oca rabina Simona Sidona (1815-1891), i kasnije Juda Asod u Miercurea Sibiului, Transilvaniji. Sa 17 godina je otišao na studije, na rabinski seminar u Vroclav u Poljskoj, gde stekao je rabinsku titulu i titulu doktora filozofije. Godine 1870. postaje rabin u malom mestu Šimand u Rumuniji, a zatim dobija poziv od vršaćke jevrejske zajednice 1873. Rabin Sidon je pisao mnoge naučne članke i bio je član ispitne komisije rabinskog seminaru u Budimpešti. Adolf Sidon je bio rođeni brat pradede sadašnjeg vrhovnog rabina Češke, Karola Sidona²³. Preminuo je 19. novembra 1918. godine u 76. godini²⁴. Dr Vilhelm Štajner je došao na mesto rabina

posle 1920. i tu je služio kratko vreme, pa je izabran za glavnog rabina u Kikindi²⁵.

Leopold Fišer (sl. 1) bio je nadržabin u Vršcu od 1924. do 1939. Rođen je u Mošonu u Mađarskoj 21. novembra 1886. Na ortodoksnom rabinskom seminaru „Bet Hamidraš“ u Hildshajmaru je stekao rabinsku diplomu, a pored toga imao je doktorat iz oblasti istorije i kulture starih civilizacija. Sa članovima Saveza rabina Kraljevine SHS pokrenuo je kulturno-naučni časopis „Jevrejski almanah“, čiji je uređivač bio do 1930. godine. Časopis je izlazio jednom godišnje i sadržao je tekstove na nemačkom, hebrejskom i srpskom jeziku. L. Fišer je takođe objavio više knjiga i tekstova koji se bave tumačenjem Talmuda. Održavao je predavanja u Beču, Budimpešti, Temišvaru i dr. Poznato je da vodio prepisku s poznatim književnicima Šolemom Alejhemom, Šalomom Ašom i Rabindranatom Tagoreom. Penzionisao se 1939, kada je napustio Vršac i preselio se u Beograd. Naime, između rabina i jevrejske opštine nastao je spor oko rabinske plate, jer je opština želela da smanji iznos plate. Spor je dobio svoj epilog na jevrejskom sudu u Zagrebu 24. januara 1938. Jevrejski sud je proglasio rabina Fišera krivim i penzionisao ga s penzijom od 1250 dinara, a bio je i u obavezi da plati troškove suđenja²⁶. Rabin Leopold Fišer je stradao u Topovskim šupama oktobra 1941.²⁷

Mavro Zalcmann je bio glavni kantor 1925-1941.²⁸ Godine 1925. šamaš je bio Herman Landman²⁹, a 1941. Elijas



Sl. 1. Rabin
Leopold Fišer
(Račić 2011:
115).



Sl. 2. Emanuel
Pihert (Gradska
biblioteka Vršac).

Štajf³⁰. Predsednici jevrejske opštine, čija imena su zabeležena, bili su dr Jozef Šternberg krajem XIX veka, dr Maks Ciner, Rozenberg (1938) i Hajim Sid 1939-1940.³¹

Krajem XIX veka uprava jevrejske zajednice je zaposlila češkog kompozitora Emanuela Piherta (**sl. 2**) kao orguljaša u sinagogi. Potvrda o zaposlenju potpisana je 25. jula 1895. između uprave jevrejske zajednice i E. Piherta. On je rođen 21. novembra 1860. u Karlinu, u Češkoj, a umro je u Vršcu 2. juna 1902. Završio je studije na Orguljaškoj školi u Pragu (1879 - 1883), i odmah je bio angažovan za horovođu Srpskog crkvenog pevačkog društva u Vršcu, gde je delovao do smrti. Bio je veoma cenjen muzički pedagog i orguljaš, a nastupao je često kao

pijanista s operskom divom Sultanom Cijuk. Takođe je komponovao pesme za horove, solo izvođenja i orkestre.³²

Sveto društvo „Hevra Kadiša“³³ je ponovo osnovano 1873, pošto tokom dužeg perioda društvo nije postojalo, međutim Mileker ne navodi prvobitnu godinu osnivanja ovog društva³⁴. Poznato je ime samo jednog predsednika Hevra Kadiše u Vršcu, Mor Györi (Mavro Đeri)³⁵. On je umro 30. juna 1935. u 78. godini života i po zanimanju je bio trgovac.

Krajem 1885. godine je osnovano i jevrejsko sinagogalno-pevačko društvo³⁶, a sportsko društvo „Hakoah“ je osnovano 1923.³⁷ Takođe je postojala i lokalna cionistička organizacija pod vođstvom Maksa Rozenberga. Advokat Adalar Mencer je bio predsednik 1927.³⁸

Udruženje žena³⁹ u Vršcu pod nazivom „Noemi“, koje se bavilo dobrotvornim radom, osnovano je 1925. Predsednica je 1927. bila Hermina Šternhajm. Ranije je takođe postojala jevrejska dobrotvorna ženska zadruga koja je organizovala mnoge zabave s igrankama, kao i druge aktivnosti, i na taj način je prikupljala novac za siromašne i ljude u nevolji, ali nije, međutim, imenovana u lokalnim novinama⁴⁰.

Veoma interesantna pojava je zabeležena u lokalnim novinama „Budućnost“⁴¹. Naime, krajem XIX veka dueli pištoljima su bili veoma česti. Vršački Jevreji su mnogo puta pominjani kao akteri u ovim dvobojima. To se neretko dešavalo zbog sitnih uvreda, i dueli bi se završili tako što bi jedan od aktera zadobio lakše povrede, da bi se na kraju kavaljerski međusobno izvinili.

Jevrejima je u Ugarskoj u XVIII veku bio veoma sužen izbor zanimanja kojima su mogli da se bave. Bilo im je zabranjeno da se bave akademskim profesijama i određenim zanatima. Postojala je i zabrana posedovanja nekretnina, pogotovo zemlje, tako je primarna grana delatnosti Jevrejima bila trgovina, i bilo im je dozvoljeno da zarađuju toliko da priušte sebi osnovne potrebe. Više od polovine jevrejskog stanovništva u to vreme živelo je od trgovine, sitne trgovine ili torbarenja. Međutim, donošenjem zakona o toleranciji kralja Jozefa II menjaju se i prilike za Jevreje, tako da

postepeno počinju da se bave i drugim delatnostima. Sredinom XIX veka oni se obučavaju u mnogim zanatima, a postaju i preduzetnici, a u ovim krajevima bavili su se svilarstvom i bili imućni (primer Leopolda Hajma). Proglašenjem Emancipacije 1867, okolnosti za Jevreje se menjaju nabolje. Nakon toga, Jevreji počinju da se školuju na univerzitetima, tako da su se do početka rata bavili svim vrstama profesija⁴².

ŠKOLA

Feliks Mileker pominje da je u trećoj deceniji XIX veka jevrejska opština u Vršcu osnovala posebnu školu za jevrejsku decu. Učitelj je bio opštinski šohet, a škola je kasnije dobila posebnog učitelja⁴³. Međutim, postoji podatak da je 1806. godine postojala jevrejska škola na nemačkoj strani grada⁴⁴. Jevrejska opština nije imala dovoljno sredstva da održava školu i sinagogu, tako da je varoška opština na molbu jevrejske opštine školi mesečno davala pomoć u iznosu od 200 forinti, počevši od 1. novembra 1853. godine. Godine 1855, škola je stavljena pod upravu direktorata katoličke učiteljske škole i proširila se u trivijalnu sa dva učitelja. Nastava se održavala na jidišu i nemačkom jeziku. Na sednici varoške opštine je 1857. donesena odluka da se školi daje pet metara drva kao pomoć za ogrev.



Sl. 3.
Razglednica
Vršca s početka
XX veka.
Prva zgrada s
desne strane
je nekadašnja
zgrada jevrejske
opštine.

Godine 1858-1859. školu je pohađao 81 učenik, 43 dečaka i 38 devojčica⁴⁵. Škola je prestala samostalno da radi 1871. Godine 1883. škola je imala 121 učenika. Poznata su imena učitelja Fincija, Levija i Koena. Talmud-Tora osnovana je 1925. i imala je trideset i jednog učenika⁴⁶.

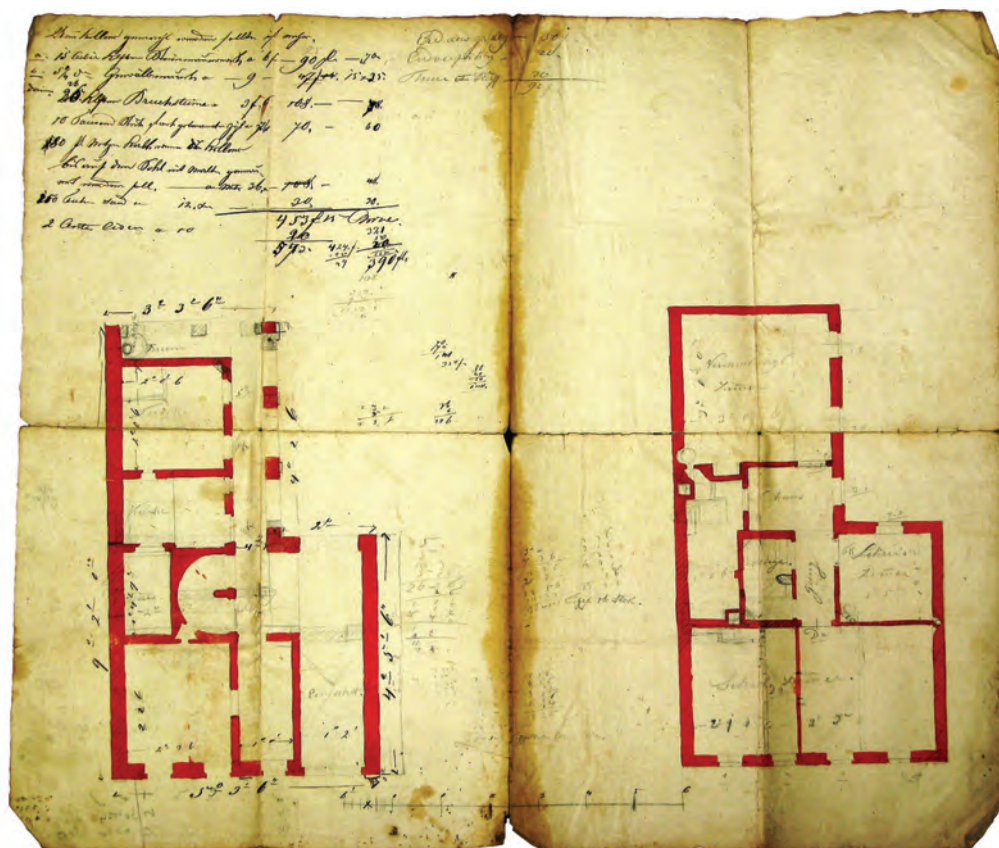
ZGRADA JEVREJSKE OPŠTINE

Jevrejska opština je najverovatnije osnovana 1798. godine, kad je i određeno mesto za groblje, jer su se do tada vršački Jevreji sahranjivali u Beloj Crkvi⁴⁷. Zgrada opštine se nalazila u jednoj od glavnih ulica Vršca, na mestu današnje stambene zgrade u Ulici Dvorskoj⁴⁸ 8 (sl. 3).

Na jedinom sačuvanom planu⁴⁹ zgrade jevrejske opštine iz sredine XIX veka (sl. 4) većina prostorija je označena

i priložene su mere u hvatima⁵⁰, tako da je moguće rekonstruisati raspored prostorija i dimenzije zgrade. Ukupna površina zgrade je iznosila 360 m². Na nacrtu plana zgrade ucrtana je osnova prizemlja i prvog sprata. Na osnovu katastarskog plana (sl. 6) određene su dimenzije zgrade: dužina najdužeg zida je bila 19 m, dužina zida ajnforta oko 10 m, širina zgrade oko 13 m. Kod većine prostorija je grafitnom olovkom ispisana namena na nemačkom jeziku. Pošto nije poznato vreme nastanka ovog nacrt, moguće je da je ovo bilo prvobitno idejno rešenje arhitekta. U prilog tome jeste i činjenica da se na katastarskom planu i razglednici može primetiti da je kapija na suprotnoj strani u odnosu na nacrt. Prizemlje je u donjem uglu (levi deo crteža), a na uličnoj strani nalazio se ajnfort ili pokriveni kolski ulaz - *die*

Sl. 4. Nacrtna
plana zgrade
jevrejske opštine
„Judenhaus“
(Gradski muzej
Vršac, pomoćni
inventar br.
1086).



Einfahrt, a za dve prostorije namena nije navedena. Zatim je postojao uzak i dugačak hodnik - *der Gang*; trpezarija - *die Speisesaal*; kuhinja - *die Küche* i naposljetku „rezervoar“ (može se pretpostaviti da se ovde nalazilo ritualno kupatilo ili mikve⁵¹, na osnovu skiciranog objekta pravougaone osnove grafitnom olovkom, možda za bazen?) - *der Tank* i u dvorištu je bio bunar - *der Brunnen*. Na spratu bile su dve učionice - *die Schulzimmer*, koje su bile orijentisane ka ulici; zatim učiteljeva kancelarija, zbornica - *das Lehrer Zimmer*; hodnik - *der Gang*; stepenice - *die Stiege*; prostorija nepoznate namene;

predsoblje - *das Vorhaus*, i na kraju ka dvorištu bila je orijentisana prostorija za okupljanje, skupštinu - *das Versammlung Zimmer*. U gornjem uglu plana goticom na nemačkom jeziku ispisan je spisak građevinskog materijala i cene materijala u forintama.

Ivan Singer je u svojoj autobiografiji⁵² pominjao jevrejsku opštinu, koja doprinosi rekonstrukciji izgleda zgrade u trećoj i četvrtoj deceniji XX veka. Imala je ulaz i tri prozora u prizemlju i četiri prozora na spratu. U prizemlju se nalazila kancelarija i zbornica jevrejske opštine. Na spratu se nalazio stan rabina i njegove porodice,



SINAGOGA

a kad je rabin Fišer otpušten, stan je adaptiran za potrebe jevrejske zajednice koja se tamo sastajala za Seder i ostale prigode.

Sinagoga je izgrađena u dvorištu jevrejske opštine. Savez baptističkih crkvenih opština Srbije je otkupio jevrejsku sinagogu i zgradu opštine od Jevrejske veroispovedne opštine u Vršcu za potrebe zajednice Baptističke crkve. Ugovor o kupoprodaji je zaključen 5. avgusta 1953. u Beogradu i zgrade su prodate za 1 200 000 dinara⁵³. Zbog urbanističkog plana bilo je predviđeno da se zgrade sruše, tako da je Savez baptističkih crkvenih opština NR Srbije s Narodnim odborom opštine Vršac sklopio „Ugovor o zameni objekata“⁵⁴ 25. oktobra 1960, i zajednica je izgradila molitveni dom na drugom mestu.

Godine 1790. Vilhelm Šenhajm kupio je plac na kome je 1798. izgrađena sinagoga. Jakob Hajm je 27. marta 1807. podneo molbu za izgradnju druge sinagoge na istom mestu gde je izgrađena prva sinagoga⁵⁵. Izgled prve zgrade sinagoge nije poznat. Izgradnja druge sinagoge započeta je 1827, a završena je sledeće godine⁵⁶. Izgrađena je u dvorištu jevrejske opštine, pošto je do 1840. godine bilo zabranjeno graditi sinagoge u uličnoj liniji⁵⁷. Godine 1886. je bila proširena - podignuta je galerija za hor za 20 osoba, i nabavljene su orgulje sa pet registara. Novčani iznos je bio 8000 forinti, i iznos je jednim delom podmirilo društvo „Hevra Kadiša“, koja je dala u zajam opštini svu svoju gotovinu od 3500 forinti. Službe su, nakon renoviranja, počele da se

SI. 5.

Spoljašnjost sinagoge posle II svetskog rata (Šosberger 1998: 92).

SI. 6.

Deo katastarskog plana opštine Vršac iz 187568. R 1: 2880 (dimenzije izražene u hvatima).

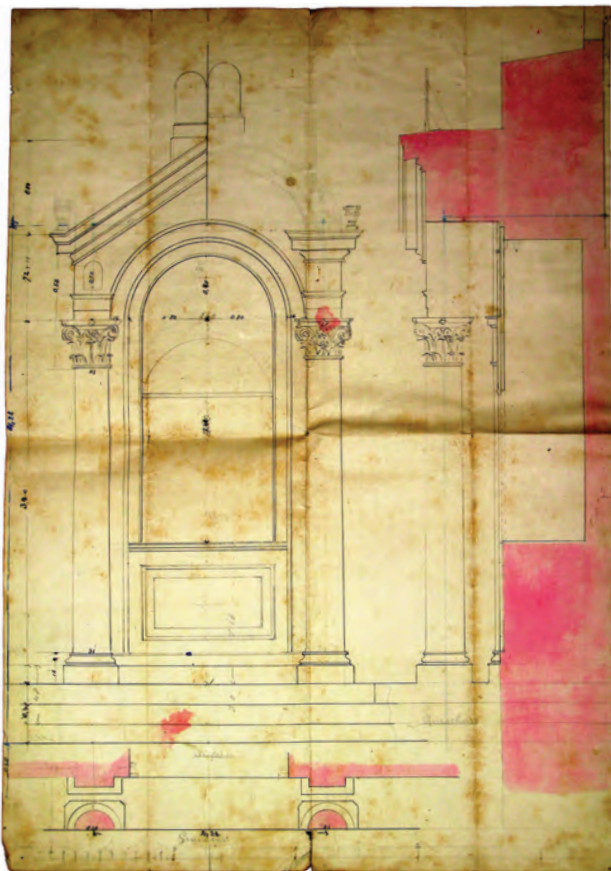
održavaju od 14. septembra 1886.⁵⁸ Kada su Nemci okupirali Vršac 11. aprila 1941. pripadnici nemačkog Kulturbunda su upali u sinagogu, poneli Toru, druge verske spise i ceremonijalne predmete, i odneli u dvorište nemačkog kasina gde su sve uništili i spalili⁵⁹. Tokom rata sinagoga je bila pretvorena u zatvor, a kasnije je služila kao fiskulturna sala⁶⁰. Navodno, orgulje je nakon rata odneo izvesni Berger, direktor fabrike čokolade iz Kragujevca⁶¹. Savez baptističkih crkvenih opština Srbije je 1953. otkupio jevrejsku sinagogu od Jevrejske veroispovedne opštine u Vršcu za potrebe zajednice Baptističke crkve. Po ugovoru sav sinagogalni nameštaj⁶² je takođe pripao vršačkoj Baptističkoj crkvi. Ova mala hrišćanska zajednica se u jevrejskom hramu okupljala sve do 1959, pošto je Savez baptističkih crkvenih opština NR Srbije s Narodnim odborom opštine Vršac sklopio ugovor 1960. za izgradnju novog molitvenog doma na drugom mestu⁶³. Pavle Šosberger navodi da je sinagoga srušena 1966.⁶⁴, ali izvesno je da je to učinjeno i ranije.

Sinagoga se nalazila u dvorištu zgrade jevrejske opštine u ulici Dvorska 8. Izgled sinagoge poznat je na osnovu samo jedne fotografije (sl. 6) gde se vidi fasada sinagoge u veoma ruiniranom stanju. Na severozapadnom zidu u prizemlju su bila troja vrata (ulazna vrata, vrata koja su vodila na galeriju i namena trećih nije poznata), tri prozora iznad vrata, i okulus. Dimenzije i osnova

sinagoge su određene na osnovu Katastarskog plana opštine Vršac (sl. 6) i Ugovora o promeni mesta⁶⁵. Sinagoga je označena brojem 2806 i ucrtan je simbol Magen David, a zgrada označena brojem 2807 bila je zgrada jevrejske opštine. Treći objekat, dimenzija 2 x 2 m, je možda bila prostorija u kojoj se vršilo obredno klanje. Šosberger navodi i šakteraj⁶⁶ kao deo sinagogalnog kompleksa⁶⁷, a kako na planu vršačke jevrejske opštine ta prostorija nije označena, može se pretpostaviti da je ovaj objekat tome služio.

Sinagoga je bila pravougaone osnove, širine 8,5 m, dužine 16 m, a ulaz je bio isturen u dužini od 1 m, a širine 4 m. Bila je ukupne površine oko 136 m², i orijentisana ka jugoistoku. Fotografije unutrašnjosti sinagoge ne postoje, tako da je raspored enterijera rekonstruisan na osnovu opisa iz autobiografske knjige Ivana Singera, razgovora sa Katalin Magdom, kao i jednog dragocenog nacрта Aron Hakodeša, koji se čuva u Gradskom muzeju⁶⁹. Na jugoistoku se nalazila bima koja je bila dva stepenika uzdignuta od poda sinagoge. Na bimi su se nalazile orgulje, a iza se nalazio Aron Hakodeš. Na južnom zidu bile su klupe za rabina, a na severnom za kantore. Prostor za čitanje Tore je bio odvojen metalnom ogradom⁷⁰.

Aron Hakodeš (sl. 7) je bio izrađen u neoklasicističkom stilu, visine 4,28 m (ne uključujući dekalog na vrhu) i širine 1,6 m. Flankirala su ga dva stuba



s kapitelima s volutama i stilizovanim listovima akantusa, koji imitiraju klasični korintski stil. Aron Hakodeš je bio uzdignut tri stepenika od nivoa bime.

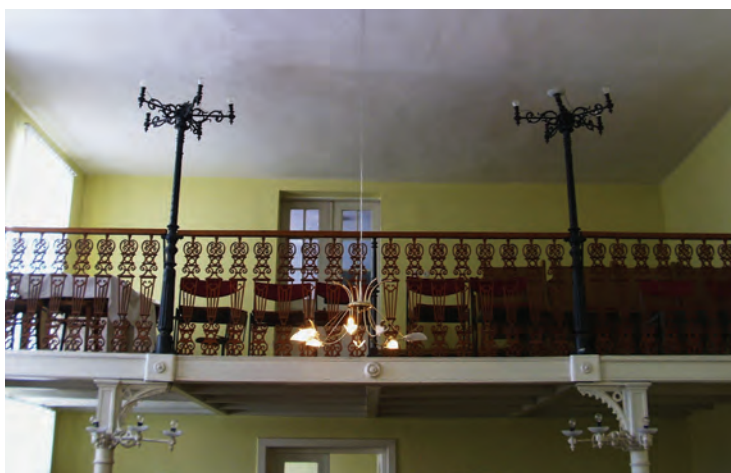
Na nacrtu je primetno da arhitekta nije doneo odluku da li će gornji deo činiti polukružni luk ili trougao, ili je moguće da su se u toku nastajanja crteža odvijali pregovori o izgledu Aron Hakodeša. Na vrhu⁷¹ se možda nalazio dekalog. U knjizi Rudolfa Klajna „Zsinagógák Magyarországon 1782-1918“ postoji fotografija sličnog Aron Hakodeša u sinagogi u Papi (sl. 8), u zapadnoj Mađarskoj, koja je sagrađena 1846.⁷²

Pod je bio popločan opekama crvene boje⁷³. Tri kolone klupa, između kojih su bila dva prolaza širine 1 m, bile su okrenute prema bimi, poređane u deset-dvanaest redova. U sredini su bile klupe sa četiri spojena sedišta, a sa obe strane do zidova bile su klupe sa po dva zasebna sedišta u svakom redu. Dužina klupe sa četiri spojena sedišta je 2,4 m, a dužina klupe sa jednim sedištem 0,6 m. Klupe jevrejske sinagoge su ostale sačuvane do danas (sl. 11).

Takođe je sačuvana galerijska konstrukcija koja je prenesena i ugrađena u novu zgradu Baptističke crkve. Sama ograda je izrađena od gvožđa i ima drveni

Sl. 7. Nacrt Aron Hakodeša vršačke sinagoge, osnova i presek (Gradski muzej Vršac, pomoćni inventar br. 1109).

Sl. 8. Fotografija enterijera sinagoge u Papi u Mađarskoj (Klein 2010: 3.30)



Sl. 9. Galerija u današnjoj zgradi Baptističke crkve,

Sl. 10. Detalj nosećeg stuba galerije.

rukohvat (**sl. 9**). Ornamenti ograde koji krasi ogradu su geometrijski motivi i volute. Dva metalna stuba su noseća, a služili su i za osvetljavanje prostorije, kao i dva stuba koji čine deo ograde. Dimenzije ograde su 1 m u visini, 7 m u dužini, a visina crnog stuba ograde je 2,06 m. Dimenzije nosećeg stuba su 2,6 m u visini, a 41 cm u obimu. Galerija je duga 3,6 m, a širina iznosi 7 m. Galerijska konstrukcija je slična onoj koja se nalazila



u Sabadsalašu (mađ. *Szabadszállás*)⁷⁴ (**sl. 11**).

S obzirom da je zgrada sinagoge poslužila kao model za buduću zgradu baptističke zajednice, visina prozora je ostala ista (2, 5 m), samo što su u novoj zgradi prozori pravougaonog oblika, dok su prozori sinagoge, koji su se nalazili samo na južnom zidu, imali polukružne lukove⁷⁵.

A	B	C	D	E	F	G	H
5	3	2	-	7	2	3	5

Tabela 2. Formula vršačke sinagoge prema tipologiji Rudolfa Klajna (Klein 2010: 567-574).

Tipologija sinagoga XIX veka u Ugarskoj u knjizi Rudolfa Klajna umnogome je doprinela rekonstrukciji vršačke sinagoge (**tabela 2**). Ova tipologija obuhvata stil enterijera i eksterija, građevinski materijal, sinagogalni nameštaj i makro i mikropoložaj sinagoga. Slova predstavljaju različite elemente

tipologije, dok brojevi označavaju podtipove tih elemenata. Izgradnja sinagoga u Ugarskoj nije bila serijskog karaktera, svaka sinagoga ima ili je imala svoju individualnu notu, kako u arhitektonskom rešenju, tako i u unutrašnjem rasporedu.

Slovo **A** predstavlja kompoziciju eksterijera, a vršačka sinagoga pre-



ma opisu i fotografiji spoljašnjeg izgleda priprada tipu fabričke hale (5). Sinagogalni tip fabričke hale je uglavnom izdužene osnove, zgrada je dvospratna i ima dvoslivni krov, uglavnom s minaretom, odnosno kulom na uglovima (što ovde nije slučaj). Ovaj tip se javlja u malim gradovima ili većim gradovima gde se nalazila manja kongregacija Jevreja, kao i u gradovima gde su pravoslavne zajednice bile snažne. Osnovu građevine čini blago izdužen enterijer (širina u odnosu na dužinu 1: 1,5- 1:2), naos i dva prolaza sa stubovima od livenog gvožđa i metala i tavanicama od drvenih greda. Ovaj tip sinagoge je imao jednu galeriju, koja je uglavnom bila u obliku latiničnog slova U. Bima je mogla biti u centru ili u istočnom delu. Stilske odlike ovog tipa su raznovrsne, od kasnog baroka do secesije, ali ponekad su građevine veoma jednostavne da je teško razlikovati stil. Stil enterijera uglavnom prati svoje eksterijerno rešenje i predstavlja skromne opcije istoricizma druge polovine XIX veka - mešavinu

Rundbogenstil-a (kružno zasvedeni stil), orijentalnih elementa i slobodnog stila. Mikrolokacija ovih sinagoga veoma varira, neke se nalaze duboko u delu placa, druge su bile u uličnoj liniji, neke su jasno vidljive s ulice, ali se nalaze iza dekorativne ograde. Makro lokacija takođe varira, postoje primeri koji se nalaze na samoj periferiji grada, dok se druge nalaze u ulici nedaleko od glavnog trga⁷⁶.

Slovo **B** predstavlja proporcije i raspored enterijera, broj **3** označava tip trobrodne sinagoge sa slobodnom bimom, naos i bočni brodovi su zajedno zasvođeni pod jednim svodom, prekinuta U-osnova galerije.

Prema arhitekturi enterijera **C**, vršačka sinagoga bi mogla na osnovu izgleda Aron Hakodeša da se svrsta u neoklasicizam (2)⁷⁷.

Slovo **D** predstavlja arhitekturu eksterijera, i od svih tipova arhitektonskih stilova, kasnog baroka (1) do proto-moderne (8), eksterijer vršačke sinagoge ne pripada nijednom. Rešenja

Sl. 11. Galerija sinagoge u Sabadsalašu u Mađarskoj (Klein 2010: 126).

Sl. 12. Klupe i deo galerije.



Sl. 13.

Neidentifikovani jevrejski objekat na početku XX veka (Šosberger 1998: 91).

Sl. 14. Pogled iz drugog ugla, razglednica (vlasnik Aleksandar Putnik).

arhitekture enterijera su uglavnom pratile arhitekturu eksterijera, ali to postaje uobičajeno krajem XIX veka. Pre Emancipacije, samo je enterijer bio detaljno i brižljivo uređen, što je slučaj i sa vršačkom sinagogom⁷⁸.

Slovo **E** predstavlja građevinsku strukturu i materijal; broj **7** označava tip građevine sa zidovima od opeke i betonskom tavanicom⁷⁹.

Slovo **F** predstavlja broj sedišta; broj **2** označava da je bilo od 50-100 sedišta⁸⁰.

Slovo **G** predstavlja urbani mikrokontekst sinagoge; broj **1** označava sinagogu u seoskom naselju/malom gradu koja je izgrađena u dvorištu, na sredini placa, i koja je obično stajala slobodno, ponekad je izgrađena u okviru većeg kompleksa, koji je obuhvatao i jevrejsku opštinu, prostoriju za obredno klanje i školu, što je bilo tipično za period pre emancipacije⁸¹.

Slovo **H** predstavlja makrokontekst sinagoge; broj **5** označava tip sinagoge koja se nalazila na obodu centralnih delova manjih gradova

(obično su bile na izloženom mestu, ali bez direktnog vizuelnog kontakta s glavnim gradskim trgom) i postojala je bivša sinagoga na periferiji⁸².

Prema rečima starijih meštana Vršca, još jedna zgrada je takođe korišćena kao sinagoga, do II svetskog rata. Zgrada (**sl. 13, 14 i 15**) se i danas nalazi u dvorištu kuće u Ulici Miloša Obilića br. 14, prekoputa Ulice Đure Daničića (koja se do II svetskog rata zvala Jevrejski sokak). Zgrada je upisana 1852. kao vlasništvo Hermine Deksnar, rođene Firt. Kao vlasnici se još navode i Adolf Levi, Đula Deksnar i Sidonija Vidl⁸³. U katastarskom planu iz 1875. nije ucrtan nikakav simbol, što je slučaj i sa sinagogom u Dvorskoj ulici. Na parceli⁸⁴ kojoj pripada ova građevina upisane su samo zgrada i njiva, koja je 1959. uknjižena kao društvena svojina osim što je jedan četvorosoban stan izuzet od nacionalizacije i zaštićen po pravu nasleđa Milici Stojčević 28. aprila 1977. Zgrada je verovatno izgrađena sredinom XIX veka. Na osnovu ovih podataka i s obzirom da je već krajem XVIII veka



Sl. 15. Sadašnji izgled zgrade (april 2012)

udružen srpski i nemački deo grada, može se zaključiti da vršačkim Jevrejima nije bila neophodna druga zgrada u kojoj bi obavljali verske rituale, te je moguće da je ova zgrada možda služila Jevrejima za društvena okupljanja koja nisu bila religijske prirode.

GROBLJE

Do 1798. vršački Jevreji su sahranjivali svoje pokojnike na jevrejskom groblju u Beloj Crkvi, ali je te godine banatska generalna komanda belocrkvanskom komitetu zabranila da se prenose pokojnici iz drugih mesta i da se sahranjuju u Beloj Crkvi, tako da su Jevreji zamolili vršački magistrat za jednu polovinu jutra⁸⁵ zemlje što bliže varoši i na uzvišenom mestu, da im služi kao groblje i magistrat je odobrio ovu molbu⁸⁶. Godine 1864. prošireno je groblje vršačke jevrejske

opštine s 290 kvadratnih hvati⁸⁷ (1000 m²), a dozidana je i grobareva kuća⁸⁸. Godine 1885. jevrejska opština dobila je još 71 kvadratni hvat (250 m²) zemlje, da zaokruži groblje, prema tome jevrejsko groblje je zauzimalo površinu od oko 4200 m² (sl. 16). Godine 1964. odlukom Opštinske skupštine jevrejsko groblje u Vršcu je preseljeno. Posmrtni ostaci su 1969. ekshumirani i preneti na novo jevrejsko groblje (sl. 17) i pohranjeni u zajedničkoj kosturnici⁸⁹ na sredini parcele iznad koje je podignut spomenik na kome piše da su sahranjeni posmrtni ostaci 761 individue sa starog groblja koje postoji od 1886.⁹⁰ (prilikom ekshumacije konstatovano je da najstariji spomenik datira iz te godine). Staro jevrejsko groblje nalazilo se na uzdignutom brdašcu kod potoka Mesić, u ulici Arhitekta Brašovana u blizini Poljoprivredne škole, a novo groblje se nalazi pored katoličkog groblja.



Sl. 16. Staro jevrejsko groblje (Jevrejski istorijski muzej).

Meštani se sećaju da su dugo vremena nakon preseljenja na mestu starog groblja postojale rupe od grobnih raka i izvađenih spomenika.

Grobareva kućica još uvek nije srušena, i do pre par godina su bile vidljive dve Magen David na fasadi koje su bile plastično izvedene (**sl. 18**), ali su kasnije skinute. Danas se u njoj nalazi prodavnica građevinskog materijala.

Na novom jevrejskom groblju danas postoji 145 nadgrobnih spomenika, a u bašti vršačkog muzeja nalazi se još šest nadgrobnih spomenika. Još dva nadgrobnna spomenika i

groba vršačkih Jevreja nalaze se na pravoslavnom groblju. Jedan nadgrobnni spomenik je podignut Juliusu Švarcu, koji je preminuo 4. januara 1927. godine. Spomenik je premešten sa starog jevrejskog groblja 1956. na zahtev Ivana Singera, njegovog unuka, koji je preživeo holokaust. Sa obe strane na vrhu su urezane žalosne vrbe, s jedne strane natpis je na nemačkom jeziku, a na drugoj na hebrejskom i 1969. dopisana su imena članova porodice I. Singera: otac Josif, majka Ilonka, sestra Ana, baka Etel Švarc, ujak Gabor Švarc, ujna Trude i bratanac Julius, koji su tragično stradali



Sl. 17. Novo jevrejsko groblje (mart 2012).



Sl. 18.
Grobareva
kuća (Jevrejski
istorijski muzej).

u holokaustu. Pored njega nalazi se grob i spomenik advokata Maksa Cinera (1878-1934) i naknadno je urezano ime njegove supruge Irme koja je stradala u holokaustu (1892-1942).

Ovaj broj spomenika nije konačan, jer je moguće da su neki spomenici skroz upali u zemlji ili od šiblja ne mogu da se konstatuju; stanje većine spomenika je izuzetno loše zbog višedecenijske nemarnosti i izloženosti vremenskim neprilikama. Preko dvadeset spomenika je porušeno, isto toliko je polomljeno, ali u velikom broju spomenici su očuvani u celini i još uvek odolevaju zubu vremena.

Spomenici su izrađeni od švedskog granita, sivog šleskog granita, belog, sivog i roze mermera. Zastupljeni su oblici: obelisci, stele, trodimenzionalni oblici, dekalozii. U XIX i XX veku jevrejska nadgrobna umetnost kod Aškenaza je

bila pod uticajem hrišćanske umetnosti i istoricizma, što objašnjava pojavu vrste spomenika u obliku obeliska i stela. Postoje tri nadgrobna spomenika izrađena u obliku dekaloga. Jedan od njih je posebno zanimljiv (**sl. 19**). Posvećen je dvema sestrama Gizeli i Stefani Deutsch (Dajč). Na jednom delu dekaloga urezano je ime Gizele, koja je preminula 13. maja 1903. kada je imala 13. godina, a na drugom Stefani koja je preminula 18. juna 1902. u svojoj 19 godini. Uzroci njihovih smrti nisu poznati. Natpis je na hebrejskom i na nemačkom jeziku. U gornjem delu spomenika, u delu koji imitira antički hram, najverovatnije je urezan motiv slomljenih grana koji ukazuje na nekog ko je umro mlad. S obzirom da su preminule veoma mlade, moguće je da su njihovi ožalošćeni roditelji želeli da na poseban i pobožan način obeleže njihov prerani odlazak.

Izuzev u retkim slučajevima, Jevreji su do IX veka upotrebljavali grčki ili latinski jezik za natpise na nadgrobnim spomenicima. Hebrejski je postepeno potiskivao ove jezike i već u X veku u Španiji, Francuskoj i mnogim drugim zemljama su natpisi bili na hebrejskom, a vremenom se u istočnoj Evropi, konkretno u XIX veku, pojavljuju i dvojezični natpisi (nemački i hebrejski)⁹¹.

Natpisi na spomenicima na vršačkom groblju su dvojezični – na hebrejskom i nemačkom jeziku. Jedan tekst prati drugi, dok je ponekad natpis na hebrejskom urezan na jednoj strani, a nemački natpis na drugoj. Jedini spomenik s natpisom na srpskom jeziku je na ćirilici (sl. 20). Simboli na spomenicima su uglavnom urezani, dok je malo njih izrađeno u reljefnoj plastici.

Magen David	Krčag	Cvet	Venac	Šake	Žalosna vrba
1	1	2 ili 3	3	3	46

Tabela 3. Simboli koji su konstatovani na jevrejskim nadgrobnim spomenicima u Vršcu.

Magen David (sl. 21) predstavlja šestokraku zvezdu. U arapskim pisanim izvorima se pominje kao Solomonov pečat. Početkom srednjeg veka ovaj simbol je počeo da dobija magijsko

značenje. Posle 1300. godine u jednom rabinskom komentaru, autor povezuje heksagram sa štitom koji je, prema predanju, Davidu služio kao čarobna zaštita. Davidov štit se od tada pojavljuje

Sl. 19.

Nadgrobnni spomenik Gizele i Stefani Dajč. (levo)

Sl. 20. Nagrobni spomenik posvećen Franciški Nador. (sredina)

Sl. 21. Nadgrobnni spomenik Jozefa i Helene Rozenvig (rođ. Piliš) sa simbolom Magen David (mart 2012). (desno)





na iluminiranim rukopisima Biblije u Nemačkoj i Španiji i pojavljuje se u vidu amajlije. Nazivi Solomonov pečat ili Davidov štit su bili u ravnomernoj upotrebi od XIV do XVIII veka, pa je tek kasnije preovladao drugi naziv. Godine 1897. postaje obeležje cionističkog pokreta na prvom cionističkom kongresu u Bazelu, a od 1948. se nalazi na zastavi države Izrael⁹².

Simbol **krčaga** (sl. 22) je simbol plemena Levi, koji su održavali ritualne obrede u hramu i bili sveštenici u hramu. Česti prikaz simbola je izlivanje vode iz krčaga u posudu⁹³.

Cvetovi (sl. 23) i **venci** (sl. 24) nemaju simbolično značenje, osim što su načinjeni u dekorativne svrhe⁹⁴. Unutar dva venca su urezana hebrejska slova ם ו ך i čita se „po nikman“ što znači „Ovde je pokopana“ ili „Ovde je pokopan“.

Ova slova su urezana na više od 20 nadgrobnih spomenika.

Simbol **šaka** označava potomke Arona, Mojsijevog brata, tj. pleme Koen. Dva nadgobna spomenika na kojima je urezan ovaj simbol, nalaze se u bašti vršačkog muzeja (sl. 25), a jedan na novom jevrejskom groblju. Leva i desna šaka su prikazane tako da se dodiruju palčevi i kažiprsti, i predstavljali su njihovo pravo blagosiljanja. Oni su obavljali posebne dužnosti u svetilištu u hramu, i bili su na višoj hijerarhijskoj lestici od Levija. Pripadnik plemena Koen ne sme da se približi groblju kako ne bi bio ritualno prljav⁹⁵.

Simbol **žalosne vrbe** (sl. 26) zbog svoje morfologije, setno obešenih grana, predstavlja simbol prolaznosti i smrti u zapadnoj kulturi, dok na Dalekom istoku predstavlja simbol besmrtnosti,

Sl. 22.

Nadgrobnii spomenik sa simbolom plemena Levi (april 2012) (levo)

Sl. 23.

Nadgrobnii spomenik sa simbolom cveta (avgust 2012). (sredina)

Sl. 24.

Nadgrobnii spomenici sa simbolom venca (mart 2012). (desno)

ZAVRŠNA RAZMATRANJA



Sl. 25.
Nadgrobni spomenik sa simbolom plemena Koen, u bašti Gradskog muzeja u Vršcu (mart 2012).

Sl. 26.
Nadgrobni spomenik posvećen Morisu Frajšbergeru sa simbolom žalosne vrbe (mart 2012).

vitalnosti i rasta. Ovaj simbol nema poreklo u judaizmu, iako se pominje na više mesta u Bibliji, a najpoznatiji stihovi koji ga povezuju sa tugom i žalošću nalaze se u Psalmu 137: 1-2 „*Na obalama reka Babilonskih seđasmo i plakasmo, spominjući se Siona. O vrbe kraj obala povešasmo harfe svoje.*” Iako su prevedene kao „vrbe” i iako je prema stihu iz Psalma 137. žalosna vrba dobila naziv po nomenklaturi Karla Linea *Salix babylonica*, u pitanju su eufratske topole (*Populus euphratica*). Žalosna vrba potiče iz Kine, a donesena je u XV veku, dok tokom XIX veka postaje čest simbol na nadgrobnim spomenicima u Evropi i Severnoj Americi⁹⁶.

Vršačka zajednica Jevreja je bila najveća u periodu između dva svetska rata, kada je brojala 600 članova. Činili su je aškenaski Jevreji koji su se pripadali neološkom pravcu u judaizmu. Može se reći da su Jevreji tada najlepše živeli, kao ravnopravni stanovnici Kraljevine SHS, oslobođeni zakona koji su ih ograničavali, u periodu kada im je bilo omogućeno bavljenje raznim delatnostima, kao i pravo na školovanje i posedovanje nekretnina. Mnogo vršačkih Jevreja se u tom periodu bavilo cenjenim profesijama, ali isto tako zanatima i drugim delatnostima. Međutim, taj mirni period je kratko trajao. U II svetskom ratu su skoro svi pripadnici jevrejske populacije u Vršcu pogubljeni. Nakon rata vršački Jevreji, koji su preživeli strahote rata, emigrirali su u Izrael ili Ameriku, dok se mali broj njih vratio u Vršac. Danas, jevrejska zajednica ne postoji.

Zgrada jevrejske opštine je porušena šezdesetih godina XX veka, ali na osnovu sačuvanog nacrtu plana delimično je rekonstruisan raspored prostorija i dimenzije zgrade. U dvorištu zgrade se nalazila i sinagoga, u skladu sa tadašnjim propisima. Zgrada je služila za osnovnu školu, zatim i za Talmud Tora školu. U jednom periodu se tu nalazio stan za rabina. Služila je takođe za ostale prigode i praznike koje je održavala

jevrejska zajednica. Pretpostavlja se da je u zgradi postojalo *mikve*, u zadnjoj prostoriji orijentisanoj ka dvorištu, u čijoj blizini je bio i bunar. Takođe, u zadnjem delu parcele, iza sinagoge, objekat površine 4 m² je verovatno služio za šakteraj. Datum izgradnje i dalje ostaje nepoznat, međutim, najverovatnije je izgrađena u poslednjoj deceniji XVIII ili prvoj deceniji XIX veka, s obzirom na to da je 1798. određeno mesto za groblje kada je i sagrađena prvobitna sinagoga.

Jevrejska sinagoga takođe više ne postoji, ali arhivska građa i opisi pružaju više nego dragocene podatke o izgledu jevrejskog hrama. Enterijer je izrađen u neoklasicističkom stilu i na osnovu analogija konstatovano je da se vršačka sinagoga odlikovala sličnim detaljima enterijera u sinagogama zapadne i centralne Mađarske (Papa; Sabadsalaš). F. Mileker u svojoj knjizi pominje postojanje druge sinagoge, ali nije ustanovljeno gde se ova sinagoga nalazila. Nema dokaza za to da je zgrada u ulici Miloša Obilića bila druga sinagoga, a kako je bila u vlasništvu jevrejske porodice, moguće je da su oni zgradu dali na raspolaganje za okupljanja koja nisu bila religijske prirode.

Staro jevrejsko groblje je usled istorijskih okolnosti preseljeno na novo

mesto, gde se i danas nalazi. U judaizmu je sahranjivanje čin pun poštovanja i postojanje Hevra Kadiše jasno pokazuje da su se ovi zakoni veoma poštovali u Vršču. Nadgrobni spomenici uglavnom su postavljeni u skladu sa tradicijom Aškenaza, uspravno, a na osnovu nekih ornamenata ustanovljeno je da su u Vršču stanovali i potomci Levija i Koena. Žalosna vrba je najzastupljeniji ornament, a nadgrobni spomenik koji izaziva najviše pažnje jeste onaj koji je podignut u čast sestara Gizele i Stefani Dajč u obliku dekaloga, s antičkim hramom na vrhu, gde je nejasan ornament protumačen kao slomljene grane koje simbolišu prerani odlazak mladih devojaka.

Proučavanje sve raspoložive arhivske građe, kao i istraživanje na terenu, uspelo je da rekonstruiše pojedine aspekte svakodnevnog života jevrejske zajednice i važne arhitektonske objekte - sinagogu i zgradu jevrejske opštine, kao i nadgrobne spomenike. Međutim, tek buduća istraživanja, kao i nove metode saznanja, možda će još više doprineti razjašnjenju ostalih pitanja koja se tiču svakodnevnog života vršačke jevrejske zajednice.

1 N. Račić u svom članku pominje postojanje ovih nacrti (Račić 2009: 111)

2 Šosberger 1998: 91

3 Милекер 1886а: 87; Милекер 2003: 125

4 Архив Јеврејског историјског музеја.

5 Милекер 1886а: 119; Милекер 2003: 130

6 Милекер 2003: 131, 133

7 Милекер 1886а: 143

8 Гавриловић 1989: 3

9 Šohet je naziv za osobu koja je obavljala ritualno klanje životinja. Šakter ili šakter je naziv na jidišu.

10 Милекер 2003: 143

11 Милекер 1886b: 21

- 12 Милекер 1886b: 46.
 13 Милекер 1886b: 121
 14 Милекер 1886b: 267
 15 Шосбергер 1998: 25
 16 Будућност 1895: бр. 42
 17 Шосбергер 1998: 24
 18 Шосбергер 1998: 25-26
 19 Lista žrtava čuva se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.
 20 Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja.
 21 Šosberger 1998: 13
 22 Singer 2006: 27
 23 Račić 2009: 107-108
 24 Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja: Popis spomenika starog jevrejskog groblja.
 25 Šosberger 1998: 92
 26 Милекер 2003: 155
 27 Рачић 2011: 242
 28 Шосбергер 1998: 57; Singer 2006: 409
 29 Шосбергер 1998: 57
 30 Singer 2006: 415
 31 Милекер 2003: 155; Радовановић 2010: 775
 32 Kovačević 1984: 173
 33 Hevra Kadiša je udruženje koje se bavi svim poslovima oko pranja i sahrane pokojnika. Pored toga, članovi udruženja obilaze bolesnike i pružaju im utehu, siromašnima obezbeđuju lekara i lekove, pripremaju ožalošćenoj porodici prvi ručak posle sahrane i sl. Obavljanje ovih poslova se oduvek smatralo važnom verskom dužnošću, pa su to obavljale i ugledne ličnosti. U Jevrejskom istorijskom muzeju se čuva knjiga članova Hevra Kadiše u Vršcu 1874-1933. na nemačkom jeziku.
 34 Милекер 1886b: 168
 35 Ћосић 1927: 94
 36 Милекер 1886b: 158
 37 Радовановић 2010: 775
 38 Ћосић 1927: 95
 39 Шосбергер 1998: 63
 40 Будућност 1898: бр. 18
 41 Будућност 1895: бр. 9
 42 Гавриловић 1989: 2-4
 43 Милекер 1886b: 85
 44 Бранков 1995: 18
 45 Милекер 1886b: 85
 46 Милекер 1886b: 123, Шосбергер 1998: 148
 47 Ташлић, Стојановић 2010: 28
 48 Na mapi iz 1794. godine ulica je nosila naziv Veliki Sokak tj. Grosse Gasse do 1857. godine. Do 1798. ova ulica se nalazila na srpskoj strani grada, a te iste godine su nemačka i srpska opština udružene. Od 1857. do 1922. godine ulica je nosila naziv Residenzhaus-Gasse/Székház utza; Ulica kralja Aleksandra od 1922. do 1941. godine, a nakon II svetskog rata promenjen je naziv u Maršala Tita, a od 1993. do danas ova ulica nosi naziv Dvorska.
 49 Plan je deo svežnja planova gradskih javnih objekata i privatnih kuća iz sredine XIX veka. Čuva se u Gradskom muzeju u Vršcu. Nema potpisa potpisa arhitekta, niti je naveden datum, nacrt je označen samo kao „Judenhaus“ (Kutija 3, inv. br. 1086).
 50 Jedan hvat = 1, 8965 m
 51 Šosberger 1998: 92, on navodi da je postojalo mikve pored sinagoge. Ritualno kupatilo je postojalo i u okviru jevrejske škole u Bačkoj Palanci - Šosberger 1998: 19.
 52 Singer 2006: 15-16
 53 Ugovor o kupoprodaji, Arhiv Baptističke crkve u Vršcu.
 54 Ugovor o promeni zgrada, Arhiv Baptističke crkve u Vršcu.
 55 Šosberger 1998: 92
 56 Ташлић, Стојановић 2010: 31
 57 Милекер 2003: 144
 58 Милекер 1886b: 158-159
 59 Милекер 2003: 156
 60 Šosberger 1998: 93
 61 Šosberger 1998: 116
 62 Pogledati napomenu 52.
 63 Pogledati napomenu 53.
 64 Šosberger 1998: 93
 65 Pogledati napomenu 53.
 66 Šakteraj na jidišu je naziv za prostoriju u kojoj se obavljalo obredno klanje.
 67 Šosberger 1998: 92
 68 Plan je isctan 1875. Međutim, imena ulica su iz perioda nakon II svetskog rata, tako da je najverovatnije plan ponovo štampan sa novim nazivima ulica.
 69 Na nacrtu nema imena osobe koja je načinila nacrt, kao ni godina kada je nastao.
 70 Singer 2006: 16
 71 Prema svedočenju Katalin Magde, koja je član vršačke baptističke crkve još od 1950. godine, 1953. godine Aron Hakodeš je imao polukružni vrh. Unutrašnjost sinagoge nije menjana, osim što su izvršene manje opravke, nakon dugog perioda zapuštenosti, koji je bio posledica nemačke okupacije. Ona takođe tvrdi da je vrh Aron Hakodeša bio lučan, a dekalog nije bio na vrhu. Ostaje pretpostavka da je Aron Hakodeš prvobitno izgledao kao na skici i da je dekalog možda uništen kad su pripadnici Kulturbunda uzeli svitke Tore i ostale ritualne predmete i spalili ih.
 72 Klein 2010: 99
 73 Katalin
 74 Klein 2010: 126
 75 Katalin svedoč
 76 Klein 2010: 571, 581-582

- 77 Klein 2010: 572
 78 Isto
 79 Klein 2010: 573
 80 Isto
 81 Klein 2010: 574
 82 Isto.
 83 Šosberger 1998: 93
 84 Izvod iz zemljišne knjige br. 760 KO Vršca
 85 Katastarsko jutro u Austrougarskoj monarhiji je iznosilo 5754,64 m².
 86 Милекер 1886а: 218-219
 87 Videti napomenu 49.
- 88 Милекер 1886b: 121
 89 Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja
 90 U pravnom odseku Saveza jevrejskih opština Srbije k. 1226 pominje se podatak da je groblje osnovano 1850, i da je bilo 712 sahranjenih pokojnika i 414 nadgrobnih spomenika.
 91 Danon 1996: 189
 92 Garden i dr. 2011: 109
 93 Kozioł 2007: 38
 94 Kozioł 2007: 43
 95 Kozioł 2007: 38
 96 Gerbran, Ševalije 2009: 1064

LITERATURA

Biblija 1990: *Biblija: Stari i Novi zavet*. Prev. L. Bakotić. Novi Sad: Dobra vest.

Бранков 1995: С. Бранков, *Основна школа „Вук Караџић“: прилози за историју вршачког школства*, Вршац: О.Ш. „Вук Караџић“.

Будућност (1895): *Двобој*, бр. 9 (7. 5. 1895.), *Радост у Израилу*, бр. 42 (24. 12. 1895.)

Будућност (1898): *Забава*, бр. 18, (13. 5 1898.)

Ћосић 1927: Л. Ћосић, *Адресар града Вршца и Среза вршачког: Adressenbuch der Stadt Vršac und Vršacer Kreis*, Вршац: Трговачко-Занатлијско Удружење.

Danon 1996: С. Danon, *Zbirka pojmova iz judaizma*, Beograd: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije.

Fišer (1929): L. Fišer, *Statistika Jevrejstva u Kraljevini S. H. S.*, Jevrejski almanah V (1929–1930), 225-243.

Гавриловић 1989: С. Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*. Београд: САНУ.

Garden i dr. 2011: N. Garden i dr, *Larousse - Mali rečnik simbola*, Beograd: Laguna.

Gerbran, Ševalije 2009: A. Gerbran, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola*. Beograd: Stylos-art.

Klein 2010: R. Klein, *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918: fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. Budapest: Terc.

Kovačević 1984: K. Kovačević, *Leksikon jugoslavenske muzike*. Zagreb: Jugosavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Kozioł (2007): J. Kozioł, *Bas-Relief Symbols in Tarnow's Jewish Cemetery. Tarnow's Jewish Cemetery*, Tarnów, 36-46.

Милекер 1886а: С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца I*, Панчево: Комисиона наклада браће Јовановића.

Милекер 1886b: С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца II*. Панчево: Комисиона наклада браће Јовановића.

Милекер 2003: Ф. Милекер, *Банатске историје*. Милекерове свеске 3. Вршац: Градски музеј.

Račić (2009): N. Račić, *Prilog istoriji vršackih Jevreja*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 9 (2009) 89-126.

Рачић (2011): Н. Рачић, Фишер, Леополд, *Знаменити Јевреји Србије: биографски лексикон*, Београд: Савез јеврејских општина Србије, 242.

Радовановић (2010): В. Радовановић, *Јевреји у Банату, Банат кроз векове*, Београд, 757-785.

Singer 2006: I. Singer, *Blagoslov тога оца: тоје спасење*, Vršac: Gradska biblioteka.

Шосбергер 1998: П. Шосбергер, *Јевреји у Војводини: кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Нови Сад: Прометеј.

Šosberger 1998: P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini: spomenica minulog vremena*, Novi Sad: Prometej.

Ташлић, Стојановић 2010: Д. Ташлић, И.Стојановић, *Карте Баната*, Вршац: Градска библиотека.

EVERYDAY LIFE AND ARCHITECTURE OF THE JEWS IN VRŠAC XVIII—XX CENTURY

The earliest mention of the Jewish Ashkenazi community in Vršac dates from 1766. This community gradually developed and flourished in the second part of the XIX century after the Emancipation in the Austro-Hungarian Empire. Unfortunately, during the Second World War almost all Vršac residents of Jewish origin lost their lives in a tragic way.

The major focus of this paper is given to the reconstruction of the synagogue and Jewish Town Hall, based on, so far unpublished plan and sketch, and likewise to the appearance of the Jewish funerary monuments. The town hall served as the rabbi's apartment and Talmud Torah School, and within its premises religious gatherings and celebrations were being held. The *mikveh* was most probably located at the end of the building, whereas a separate building on the parcel served for *shechita*. The interior of the synagogue in Vršac is executed in the Neoclassical style and according to the analogues (Aron Hakodesh, Gallery) it bears resemblance to the interiors of synagogues in Western and Central Hungary (Papa; Szabadszállás). The most widely used ornament on the tombstones is a weeping willow and material evidence, based on ornaments, suggests that the descendants of the Levi (pitcher) and Kohen (two hands) tribes lived in Vršac. The most remarkable tombstone in the shape of a Decalogue was erected for the Deutsch sisters. The other tombstones were usually in the shape of an obelisk and stelae.

Although the remaining data on the old residents of the Banat town seem to be extremely deficient, the research in the museum archives, chronicles and the field research has succeeded in reviving some aspects of the everyday life of the Jewish community in Vršac.

dega.amanda@gmail.com